

Over koffiehuisen, herbergen en handboogschieten

De geschiedenis van handboogschieten in de tweede helft van de negentiende eeuw in Tilburg

Thijs Kemmeren*

** Drs. Thijs Kemmeren heeft een proefschrift in voorbereiding over de sociaal-maatschappelijke betekenis van sport in Tilburg, 1844 - 1971. Hij doceert (internationale) sportmarketing en citymarketing aan de opleidingen SPECO (Sport Economie en Communicatie) en JCU (Johan Cruijff University) van Fontys Economische Hogeschool Tilburg.*

Het moet in de herberg annex koffiehuis van Frans Daniels op 't Goirke in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw dagelijks een drukte van belang zijn geweest. Het etablissement van Wouterus Franciscus Daniels in de Goirkestraat was de centrale ontmoetingsplaats van het nieuwe industriegebied van Tilburg.

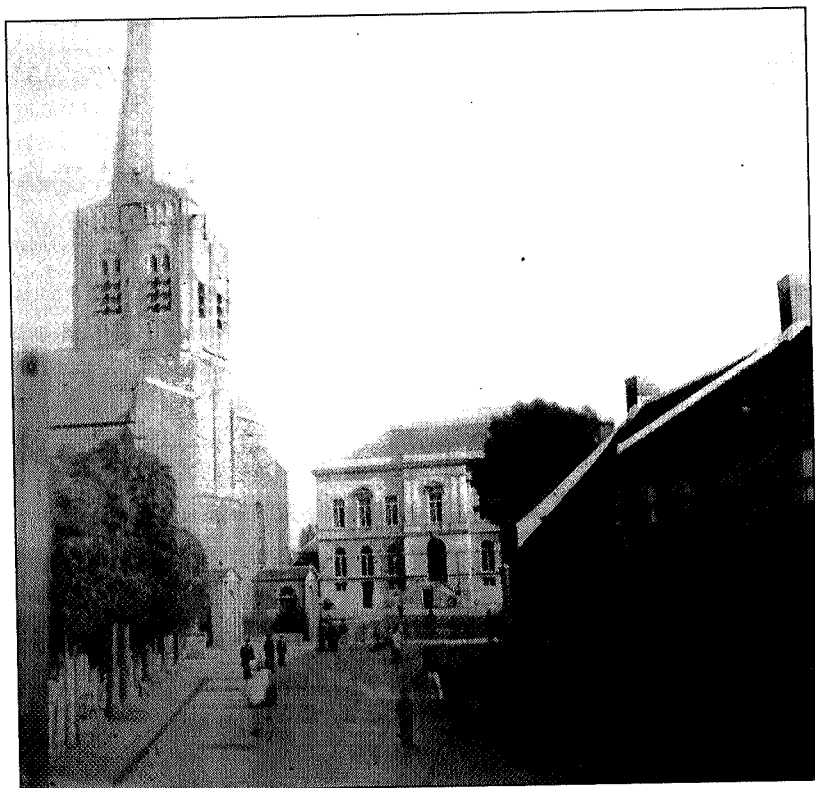
In zijn koffiehuis waren volgens de opgaven van het adresboek van 1879 veel organisaties en verenigingen gevestigd: de sociëteiten Amicitia en Concordia hielden hier hun bijeenkomsten, de Liederentafel Goirkes Zangschool en harmonie Orpheus musicerden en de handboogschietverenigingen Toujours Content en De Vriendschap beoefenden in het voorjaar en de zomer de edele handboogsport.

Inleiding

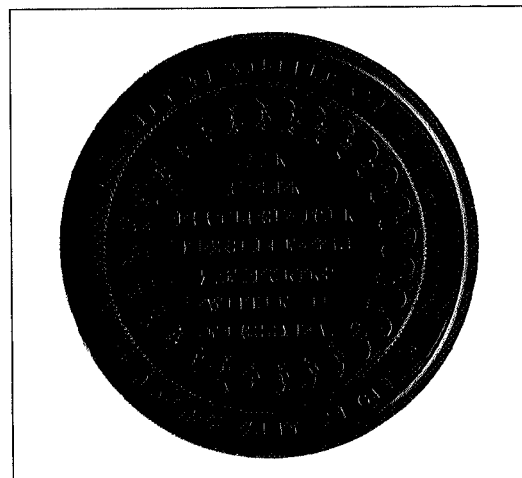
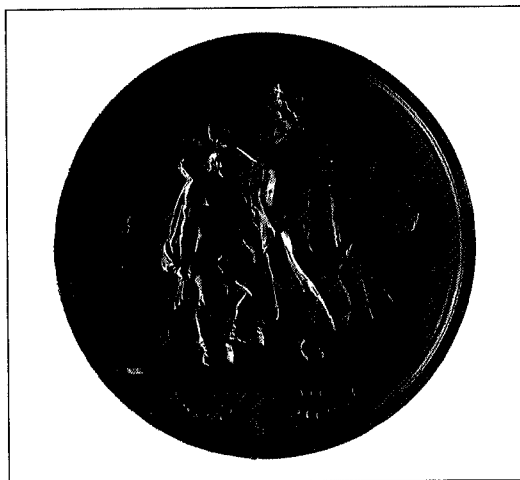
In de historiografie van de Nederlandse sportgeschiedenis is weinig aandacht geschonken aan de betekenis die de aloude (volks)sporten en vermaken hebben voor de ontwikkeling van de Nederlandse sportcultuur. De rol die koffiehuisen, cafés en andere etablissementen spelen en speelden is ook internationaal nauwelijks onderwerp van historisch onderzoek geweest terwijl deze uitgaansgelegenheden van oudsher een zeer belangrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van sport.¹ De betekenis is tweeledig. De uitbaters waren en zijn niet alleen actief in de organisatie van sportachtige vermaken en sportactiviteiten maar hebben ook ingespeeld op de behoefte van de toeschouwer om voor, tijdens en na de wedstrijd onder het genot van een drankje te praten over de activiteit. En de sporter zelf sprak en spreekt tijdens de zogenaamde derde helft vaak nog urenlang na. Ook in onze tijd is de derde helft voor velen misschien wel de belangrijkste reden om de eerste en tweede helft te spelen. Je sport immers niet alleen omdat het gezond is en je wilt presteren, maar vooral ook om anderen te ontmoeten.

Pieter Breuker, een van de weinigen die zich bezighouden met de Nederlandse sportgeschiedenis van de negentiende eeuw, heeft recentelijk het ontstaan van de moderne sportwereld vanuit twee verschillende werelden beschreven. Het gaat daarbij om een traditionele, conservatieve (volks)sportwereld, die hechtte aan tradities en al eeuwenlang bestond, en een moderne, vernieuwende, negentiende-eeuwse, die het speelterrein van de stedelijke elite was.² Een van die traditionele sportieve vermaken was het handboogschieten, eeuwenlang beoefend en georganiseerd door aloude schuttersgilden.

De eerste moderne handboogschietverenigingen vormden onderdeel van sociëteiten in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw. Ze ontstonden menigmaal vanuit de wegwijnende schuttersgilden, die hun functie hadden verloren. Deze eerste verenigingen werden aanvankelijk bemand door de bovenlaag van de bevolking, maar al spoedig trad het trickle down-effect op en was de beoefening toegankelijk voor brede lagen van de bevolking. Vele verenigingen

Voor- en keerzijde van de bronzen penning, uitgegeven door de op 16 september 1844 opgerichte handboogschutterij Honos Alit Arcum te Tilburg, ter ere van haar beschermheer koning Willem II. De koning woonde regelmatig schietwedstrijden bij en oefende zich in het handboogschieten. (Coll. Stadsmuseum Tilburg)

hadden hun thuis in koffiehuisen, cafés en kroegen.³ Het handboogschieten vormde een brug tussen beide door Breuker genoemde sportwerelden, en groeide uit tot een moderne sport met vastgestelde spelregels, competitie en een sportbond. Handboogschieten bleek geen dure vorm van vrijetijdsbesteding. Dat juist in de nieuwe wijken van Tilburg, waar de fabrieken stonden van de zich sterk ontwikkelende textielstad, veel handboogschietverenigingen werden opgericht, is niet verrassend. Tilburg was op weg een moderne industriestad te worden en haar inwoners waren op zoek naar nieuwe sociale verbanden. Zij vonden die onder andere in de handboogschietverenigingen. Dit artikel gaat in op de ontwikkeling van het traditionele handboogschieten tot een veel beoefende sport in Tilburg in de tweede helft van de negentiende eeuw en de rol die de vele koffiehuisen en herbergen daarin speelden.

Van gilde naar handboogschietvereniging

De sociaal-maatschappelijke betekenis van de traditionele schuttersgilden verminderde en verschoof naar een meer private, nadat deze organisaties in de Napoleontische tijd hun publieke functie hadden verloren.⁴ De bescherming van steden en dorpen werd overgenomen door een nieuw veiligheidsapparaat. De schuttersgilden kregen een steeds minder prominente plaats en velen die oorspronkelijk lid waren van een gilde, stapten over naar een van de nieuwe handboogschietverenigingen. De notabelen van de steden ontmoetten elkaar in de meer moderne sociëteiten, terwijl de gegoede middenstand vooralsnog lid bleef van de traditionele gilden.⁵ De overgang van de gewoontes en tradities van de gilden naar de strak gereguleerde wedstrijd sport verliep geleidelijk en vele gewoontes werden overgenomen. Zo kenden (en kennen) veel handboogschietverenigingen een teerdag, hielden zij voorafgaand aan een concours, parades en optochten door hun stad of dorp en beloonden zij de winnaars met medailles.⁶ Daarbij manifesteerde zich de sociaal-maatschappelijke betekenis van de sport steeds sterker. Maar ook sportief gezien maakte het handboogschieten een belangrijke ontwikkeling door. De aloude gildeactiviteit groeide uit tot een sport, met gestandaardiseerde regels, competities, een orga-

nisatiestructuur, met verenigingen en een bond, en uiteindelijk kreeg het de status van een Olympische discipline.^{7,8}

Het sociëteitsleven kwam tot bloei in de eerste helft van de negentiende eeuw. Aan het einde van de achttiende eeuw waren de sociëteiten mannengezelschappen, waarin vooral over politiek werd gesproken. De "nieuwe" sociëteiten ontwikkelden zich tot ontmoetingsplaatsen en gezelligheidsverenigingen voor de bovenlaag van de samenleving. Die bovenlaag bestond meer en meer uit de nieuwe economische elite: fabrikanten, handelslieden en hoogopgeleiden. De leden vulden hun avonden met praten, lezen van boeken, kranten en tijdschriften en met dammen, schaken, beugelen, biljarten, kaarten, kegelen en handboogschieten. In Noord-Brabant stonden deze sociëteiten vaak aan de basis van de eerste handboogschietverenigingen.

Handboogschutterijen in Noord-Brabant

Vanaf ongeveer de jaren veertig van de negentiende eeuw werden in Noord-Brabant vele handboogschutterijen opgericht. Het *Jaarboek der Boogschutterijen*, in 1847 en 1849 uitgegeven door A. van der Mast, geeft een overzicht van alle Nederlandse handboogschutterijen.⁹ Nederland telde in 1847 132 handboogschietverenigingen, waarvan 55 in Brabant. Het onderzoek van Van der Mast zal niet volledig zijn geweest, maar het maakt duidelijk dat veruit de meeste handboogschutterijen in Noord-Brabant gevestigd waren.

In de jaren dertig en veertig ontstonden de eerste moderne handboogschutterijen als onderafdeling van de nieuwe sociëteiten. In Eindhoven richtten leden van sociëteit de 'Harmonie' in 1834 de handboogschietvereniging 'Amicitia Dulcius Nihil' ('Niets is aangenameer dan Vriendschap') op en leden van de Bossche sociëteit 'De Unie' volgden dat voorbeeld in 1837.¹⁰ De Unie besloot een handboogschutterij op te richten, die het initiatief nam tot de organisatie van regionale en een paar jaar later zelfs nationale concoursen.¹¹ Bij de opgave die de secretaris van de 'De Unie' in 1847 aan Van der Mast deed, gaf hij aan dat de sociëteit de schutterijen opnieuw tot leven had gebracht in de Brabantse steden: immers, behalve op het platteland, bestond er geen handboogschieten meer. 'De Unie'

← (p. 15) De Oude Markt omstreeks 1860. Rechts herberg De Gouden Leeuw, waar het handbooggilde Sint Sebastiaan in de negentiende eeuw thuis was. (Coll. RAT)

beschouwde zich 'als de moeder, de bakermat en den oorsprong van die aangename en schoone uitspanning welke thans zo algemeen in de provincie verspreid is.'¹²

Op 26 augustus 1844 organiseerde 'De Unie' in Den Bosch een Nationaal Concours voor handboogschutterijen. Aanwezig waren negentien verenigingen, voornamelijk uit Noord-Brabant. De wedstrijden werden voorafgegaan door een plechtige optocht van de deelnemers, die met hun vaandels en banieren door een versierde stad liepen. De carillons van de St. Jan klonken, de kerkklokken luidden en de kanonnen schoten.¹³ De optocht werd door duizenden gadeslagen. De Brabantse hoofdstad vierde volop feest. In zijn slottoespraak herinnerde de burgemeester eraan dat de schutterijen vanaf de Middeleeuwen het vaderland met pijl en boog hadden verdedigd. Een groots vuurwerk vormde het slot van het concours.¹⁴

Uit Tilburg namen leden van de in 1840 opgerichte sociëteit 'Philharmonie' deel aan de festiviteiten en de wedstrijden. De Tilburgse deelnemers wonnen een zilveren medaille. Philharmonie was een gezelschap waarvan alleen mannen, na ballotage, lid konden worden.¹⁵ De leden behoorden tot de bovenlaag van de Tilburgse samenleving, een samenleving die aan de vooravond stond van urbanisatie en industrialisering. Na thuiskomst uit Den Bosch besloot het bestuur van 'Philharmonie' een onderafdeling ten behoeve van het handboogschieten op te richten. Het bestuur realiseerde zich kennelijk dat het vermaak niet alleen een spannende en aangename bezigheid was, maar ook dat ontmoetingen met handboogschutters uit andere steden tot interessante (commerciële) contacten kon leiden. De nationale concoursen boden de mogelijkheid om het imago van de stad aan de andere elitaire deelnemers te presenteren en middels de optochten maakten de gezelschappen de verhoudingen in de stad heel duidelijk. De optocht werd gehouden in de stad, maar de wedstrijden en het afsluitende diner achter gesloten muren.¹⁶ Het bestuur van de Philharmonie besloot onmiddellijk een handboog-

*De sociëteit Philharmonie
aan de Kloosterstraat in
1957. (Coll. RAT)*

schutterij op te richten als onderafdeling van de sociëteit. Kantonrechter J.A. Mutsaers, de latere minister, kon op 25 november 1844 het door het Ministerie van Justitie goedgekeurde reglement voorleggen aan de vergadering en tevens melden dat Koning Willem II beschermheer was van Honos Alit Arcum.

De eerste handboogschietverenigingen in Tilburg

Het handboogschieten werd in Tilburg al heel lang beoefend bij het aloude gilde St. Sebastiaan. St. Sebastiaan had zijn gildehuis lange tijd in herberg De Gouden Leeuw, in de negentiende eeuw verhuisde het gilde naar de herberg van H. Dielissen in Villa Nova op Den Heuvel. Dit in 1617 opgerichte gilde, speelde een belangrijke rol bij de oprichting en ontwikkeling van de nieuwe handboogschutterijen die vanaf 1844 het levenslicht zagen.

Honos was niet de allereerste moderne handboogschietvereniging in de stad. Dat was De Roos, opgericht op 17 juli 1844 ten huize van P. van Dun op het Goirke. Van Dun was lid van het gilde St. Sebastiaan en bracht de nieuwe handboogschutters de eerste beginselen bij van sport. De eerste leden van De Roos waren de nieuwe fabrikanten die zich op het Goirke vestigden, zoals de textielondernemers Van Dijk, Mutsaers, Swagemakers, Pessers en De Wijs.¹⁷ Sommigen, zoals Christiaan de Wijs, waren lid van de sociëteit Amicitia. Het Goirke ontwikkelde zich in de jaren veertig tot een voor die tijd modern industriegebied met veel textielindustrie, maar ook met een nieuwe middenstand, en de nieuwe bewoners hadden kennelijk behoefte aan een ontmoetingscentrum. *De Noord Brabander* verwoordde de eerste bijeenkomst als volgt:

TILBURG. Op den 7n. Augustus 1844, hadden de leden van het schutters-gezelschap de Roos, (op den 17n. der vorige maand te Tilburg, ten huize van P. van Dun op het Goirke, opgericht) het genoegen te wedijveren naar het koningschap, naar welke eer door de gezamenlijke leden, met veel geestdrift werd gedongen, tot dat eindelijk na eenen herhaalden wedstrijd, de overwinning werd behaald door den heer L. Wassen, die door de leden der schutterij met veel toejuicing als koning van de schutters, is geproklameerd geworden. Intusschen hebben de schutters met hunnen koning aan het hoofd nog eenige genoegelijke oogenblikken met schieten doorgebracht, tot dat in dien avond een heerlijk soupée werd aangerigt, welk met eene gepaste vrolijkheid, de beste orde en met het grootste genoegen, een einde aan dit aangenaam schuttersfeest heeft gemaakt.¹⁸

Uit het verslag blijkt dat de gewoontes van de traditionele gilden werden overgenomen, zoals het koningschieten en het feestelijk diner na afloop. Het accent lag nog niet op de wedstrijdssport maar op de gezelligheid.

In 1844, om precies te zijn op 1 oktober, werd nog een derde vereniging opgericht: Oefening en Vermaak. De handboogschietvereniging vond haar thuishaven

ven in het koffiehuis van Cornelis Denissen aan de Noordhoek. Oefening en Vermaak bestond voornamelijk uit leden van de gegoede middenstand uit het centrum van Tilburg zoals horlogemaker Panhuijzen, boekhandelaar F. van der Voort en timmerman Johannus van den Berg. Oefening en Vermaak was, net als De Roos betrokken bij het eerste nationale concours dat Honos Alit Arcum in Tilburg in 1845 organiseerde. Voorafgaande aan dit concours werd, analoog aan het concours in Den Bosch, een optocht door Tilburg gehouden waardoor ook de "gewone" Tilburgers kennismaakten met het moderne fenomeen. Het concours was een groot succes zoals blijkt uit een artikel in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*.

TILBURG, 2 September 1845.

De op gisteren gehouden wedstrijd naar de door het onder 's konings bescherming staande gezelschap Honos alit arcum uitgeloopte medaille en eerekruis, heeft een feest opgeleverd, dat een ieders verwachting verre heeft overtroffen.

Zestien schutterijen hebben naar de prijzen komen dingen; de ware plegtigheid nam een aanvang met het afhaken van den schutterkoning, door de commissie uit het bestuur met het vaandel, wordende de decoraties en premiën gedragen op een prachtig geborduurd kussen, liggende op eene expresse daartoe vervaardigde baar. De stoet werd voorafgegaan door een detachement Lanciers en twee pelotons stedelijke schutterij, met de Tilburgsche Harmonie aan het hoofd. In de sociëteitszaal Philharmonie gekomen zijnde, heeft de president van het concours gevend gezelschap de onderscheiden beschermheeren, commissarissen, dignitarissen en scherpshutters hartelijk verwelkomd, daarna werd het bal geopend en heeft de wedstrijd onder het luiden der klokken en het lossen des geschuts een aanvang genomen en onder afwisselende muziek tot omstreeks 6 ure in den avond voortgeduurd, zijnde alstoen gebleken, dat de schutterij de Vriendschap, gevestigd te Stratum, zich de gouden medaille had

waardig gemaakt; dat die van St. Sebastiaan te Oorschot en die van Breda, onder de zinspreuk de Vriendschapskring, een gelijk aantal punten hadden geschoten, en alstoen, ter bekoming der zilveren medaille, andermaal zijn in het strijdperk getreden, waarbij die aan Oorschot is ten deel gevallen. Het fraaije eerekruis, voor hem, die van alle de strijders do meeste punten schoot, is behaald door den beroemden schutter R. Moonen, behoorende tot de schutterij, welke de gouden medaille heeft bekomen.

Door het klokkengelui en het gebulder van het kanon werd het oogenblik van de uitreiking der medailles en het eerekruis aangekondigd. De burgemeester zelf verrichtte die uitreiking, onder het houden eener gepaste aanspraak.

Heden voormiddag ten 10 ure is door de alhier gevestigde handboogschutterijen, onder de zinspreuk Honos Alit Arcum, St. Sebastiaan, Oefening en Vermaak en de Roos, aan de bekroonde schutterijen, voorafgegaan door de muziek, een pas de conduite tot buiten de stad gegeven, en hebben in de herberg Tivoli van derzelve spitsbroeder, onder gepaste broederlijke aanspraken en welgemeende handdrukken elkander een voortdurend vaarwel toegewenscht en een vriendelijk afscheid genomen.¹⁹

In hoog tempo veroverde het handboogschieten de Tilburgse bovenlaag. De gezelschappen organiseerden en bezochten vele concoursen. Uit de opgave die de secretaris, looier Carolus Joachim Marijnen van Oefening en Vermaak aan Van der Mast blijkt bijvoorbeeld dat de Oefening en Vermaak in 1846, 47 en 48 prijzen won in Den Bosch, Oisterwijk, Tilburg, Oosterhout en Waalwijk, terwijl men in 1847 een provinciaal concours organiseerde, waaraan zeventien schutterijen deelnamen. Oefening en Vermaak won de wedstrijden in de Tilburgse herberg Tivoli om het uitgeloopte "eerekruis".

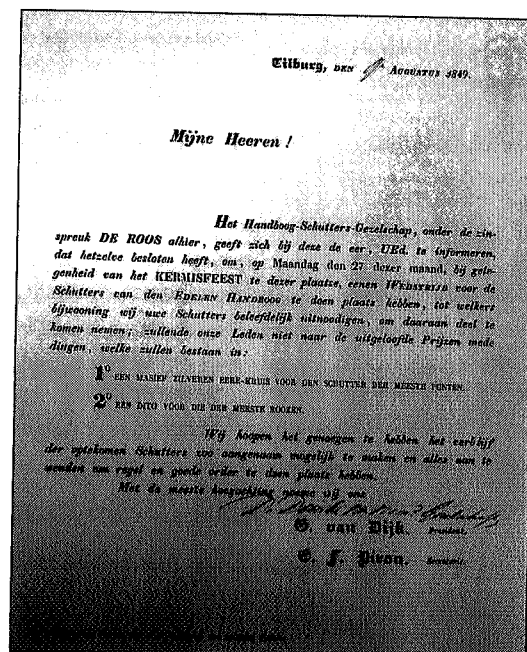
Honos Alt Arcum en St. Sebastiaan namen succesvol deel aan de door Koning Willem III op 't Loo in 1849 en 1851 en kregen hierdoor vele nationale contacten die ongetwijfeld op dezelfde manier ingezet zijn als de tegenwoordige golfwedstrijden.²⁰

De handboogsport maakte in Tilburg de sociale verhoudingen duidelijk. Dat gebeurde al in de jaren veertig, maar bijvoorbeeld ook tijdens de optochten. De optochten ten behoeve van jubilea en de feesten voor de Oranjes gaven de gezelschappen de kans zich onderscheidend te presenteren.

Koffiehuizen en herbergen

Vanaf begin jaren vijftig groeide het aantal handboogschutterijen in Tilburg explosief. De toename van het aantal handboogschietverenigingen in Tilburg liep parallel met de groei van Tilburg als textielstad. Het is dan ook niet verrassend dat de schietbaan van de handboogschietverenigingen in de nabijheid van de nieuwe fabrieken te vinden was. Tilburg had in 1881 tenminste 29 schietbanen, alle in eigendom van een herbergier annex koffiehuisouder.²¹ De herbergier speelde in veel gevallen een belangrijke rol in het ontstaan en de ontwikkeling van de nieuwe verenigingen.

Uitnodiging van De Roos aan Honos Alit Arcum om deel te nemen aan het concours dat ter gelegenheid van de kermis in 1849 werd georganiseerd. Jaarlijks werden tijdens de kermis concoursen georganiseerd, die werden afgesloten met een feestelijk bal. De Tilburgse bovenlaag ontweek hiermee het verbod op dansen. (Coll. RAT, archief Philharmonie)

In het midden café Van Blerk aan de Locht (thans Gasthuisring) bij de spoorwegovergang. Hier kwam handboogschietvereniging De Batavieren. Foto ca. 1905. (Coll. RAT)

Hij had er alle belang bij. Zeker in het voorjaar trainden de verenigingen wekelijks, waarbij de opkomst verplicht was. De uitbaters waren betrokken bij de organisatie van de vele concoursen, het koningschieten en de teerdagen.

De nieuwe verenigingen, behalve Honos Alit Arcum, vestigden zich in een koffiehuis/herberg of café. Honos bezat een eigen sociëteitsgebouw en een eigen schietbaan, ongeveer op de plaats waar nu de Tilburgse stadsschouwburg en de concertzaal zijn gebouwd.

De boeren namen, net als de hogere sociale klassen, zelf het initiatief tot oprichting van een handboogschutterij. Landbouwers Eendracht was vanaf de oprichting in 1849 bij Adriaan van Roessel op de Heuvel thuis.

De geschiedenis van de later opgerichte handboogschietverenigingen is min of meer identiek. Van Vice Versa, uit de Heikant, thuis bij herbergier Petrus van Tilborg, (later 't Wit Paardje) waar in 1904 nieuwe schietbanen werden aangelegd. Van l'Aventure op 't Goirke bij Cornelis Bertens die in 1902 ter gelegenheid van haar dertigjarig bestaan een internationaal concours organiseerde waaraan maar liefst 82 gezelschappen deelnamen.

De herberg van Cornelis Heerkens in de Hasselt, het koffiehuis van Frans Daniels op 't Goirke en Villa Nova

Hasselt, Tilburg

van H. Dielissen staan model voor de relatie tussen de uitbaters en de nieuwe sport, die ieder op eigen wijze probeerden in te spelen op het nieuwe fenomeen.

Herberg Cornelis Heerkens

Aan de stamtafel van de herberg van Cornelis Heerkens te Tilburg in de Hasselt, waar nu de Postelse Hoeve is gevestigd, is op 2 juli 1862 de handboogschietvereniging Kapel Doelen opgericht.²² Het gezelschap is voor de herberg van grote betekenis geweest. Kapel Doelen vierde er in 1937 haar 75-jarig bestaan en al die jaren waren er wekelijkse bijeenkomsten. Op de schietbaan vonden vele concoursen plaats die voor forse inkomsten zorgden. Zo organiseerde de vereniging bij gelegenheid van haar 25-jarig bestaan in 1887 een concours waaraan 45 gezelschappen deelnamen. Een dergelijk gezelschap bestond uit zes schutters en begeleiding. Er zullen ook ongetwijfeld vele belangstellenden aanwezig geweest zijn. Een schatting van 400-500 personen die Heerkens tijdens een dergelijk concours binnenhad, lijkt dan ook aan de voorzichtige kant. De prijzen die op het concours in 1887 gewonnen konden worden, waren gouden en zilveren medailles, een rozenprijs voor het gezelschap dat de meeste rozen hadden geschoten. Ieder concours kende ook een individuele rozenprijs, voor de schutter die de meeste keren de roos trof.²³

Naast de concoursen organiseerde het gezelschap het koningschieten en een teerdag. Beide jaarlijks terugkerende evenementen waren zeer lucratief voor de herbergier.

De familie Heerkens speelde een belangrijke rol in de geschiedenis van Kapel Doelen. De familie leverde een beschermheer H. Heerkens, die zorgde voor een overdekte baan in de jaren twintig van de twintigste eeuw, die veel voordelen had. Uit de familie was de eerste thesaurier afkomstig, die meer dan veertig jaar penningmeester bleef.

Het reglement van Kapel Doelen geeft een interessant inzicht in de doelstelling van het gezelschap en niet alleen van dit gezelschap. De reglementen van de gezelschappen leken sterk op elkaar en waren voor een belangrijk deel van elkaar overgenomen. Enkele voorbeelden. Artikel 2 van het reglement van Kapel Doelen geeft de doelstelling aan: "Het heeft ten doel zijne uitspanningsuren door het beoefenen van den handboog aangenaam te slijten; het getal leden is bepaald op 30, nogthans kan dit getal naar goedvinden van de directie worden vergroot." Dat aantal liep uiteindelijk op tot ruim 70 leden. Het bestuur van het gezelschap bestond uit een president, twee commissarissen, een secretaris en een thesaurier. Leden van Kapel Doelen waren verplicht ter vergadering te verschijnen, die iedere eerste zondagavond van de maand plaatsvond tussen 17.00 en 19.00 uur. Wie niet kwam, kon een boete betalen. En die boetes waren niet mis. De contributie bedroeg per maand 5 cent, de boete 10 cent. De boetes werden verteerd tijdens de jaarlijks terugkerende teerdag.

Het lidmaatschap van Kapel Doelen, en ook dat gold

20

Koffiehuis Daniels op het Goirke

Het Koffiehuis van Frans Daniels ontwikkelde zich in de jaren zeventig en tachtig tot het belangrijkste wijkcentrum van het Goirke. Frans Daniels werd begin jaren zestig uitbater van het al bestaande koffiehuis. De huwelijksakte van Daniels uit 1861 vermeldt dat hij geboren was te Weelde, timmerman van beroep was en trouwde met Anna Vriens. Van beide echtelieden waren de ouderparen overleden en als getuige trad onder anderen op een oom van Anna Vriens, Cornelis Johannus Heestermans, president van de reeds vermelde handboogschietvereniging Oefening en Vermaak. Daniels bouwde in 1871 een zaal extra waardoor meer mogelijkheden kwamen om activiteiten te ontplooiën, zoals het musiceren van de Harmonie Orpheus en de Liederentafel. Frans Daniels beschikte over prima schietbanen en menig concours, ook van andere gezelschappen, vond bij hem plaats. Frans Daniels was zelf een enthousiast beoefenaar van de handboogsport, hij was al in 1854 lid van De Roos, zijn naam wordt genoemd als een van de deelnemers van de Koninklijke Wedstrijden in Breda. De andere deelnemers aan die wedstrijd voor De Roos waren: E.F. Piron, C. Somers en de fabrikant

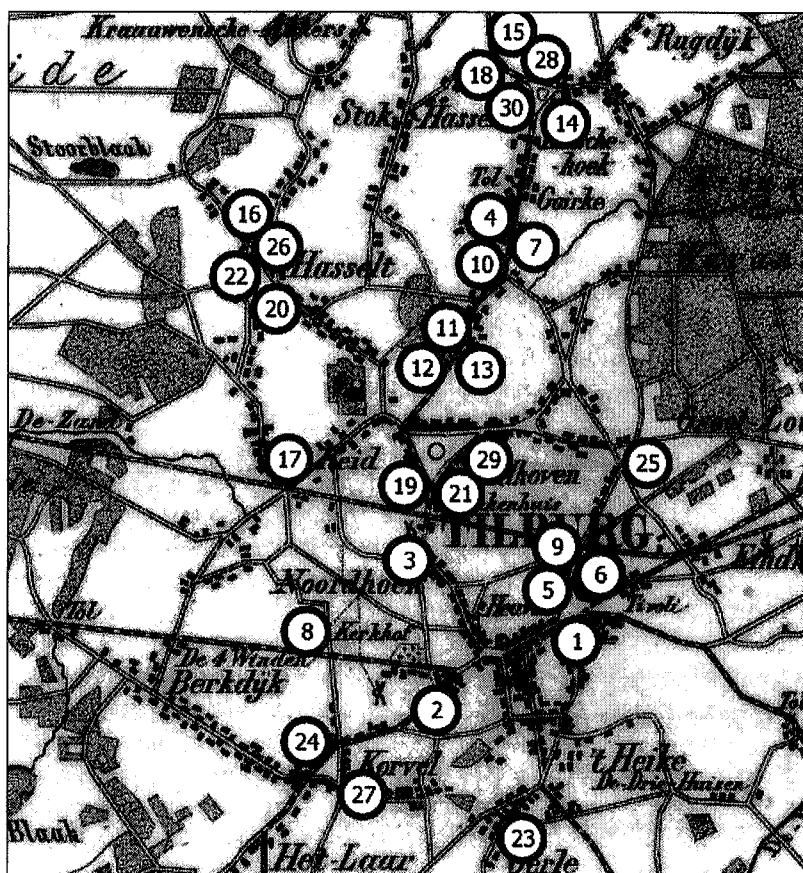
Op 9 oktober 1866 wordt in het koffiehuis van Daniels de handboogschietvereniging De Vriendschap opgericht. De oprichters waren voor een deel afkomstig van Kapel Doelen. De vereniging vertrok in 1880 naar café 't Schipperke aan het Wilhelminapark. De Vriendschap bestaat nog steeds en is anno 2011 gevestigd bij Boerke Mutsaers.

Frans Daniels was zelf actief als directeur (trainer) bij de Nieuwe Doelen op het Korvel.

Kastelein A. Stokkermans van Villa Nova, een deftig koffiehuis aan de Heuvel, was al vanaf de jaren vijftig en zestig actief in de organisatie van allerlei activiteiten. Villa Nova beschikte over een grote zaal waar vele veilingen gehouden werden, maar er vonden ook sportieve activiteiten plaats. De eerste gymnastiekvereniging in Tilburg "Oefening geeft kracht", opgericht door H. Pfaff, docent lichamelijke oefening aan de Hogere Burgerschool Willem II, organiseerde hier in 1868 een groot Assaut (voorstelling) met oefeningen met de degen en de sabel en gymnastische oefeningen aan de hangbrug, de ringen en het trapezium. Tilburgers maakten voor het eerst kennis met gymnastiek. De opbrengst van de voorstelling was voor de armen.

H. Dielissen, de opvolger van Stokkermans, was een ondernemende kastelein. Hij organiseerde in de zaal van Villa Nova zowel in mei als in november 1880 een concours, waarschijnlijk het eerste overdekte handboogschutterconcours in Tilburg. Om te oefenen richtte Dielissen de zaal vanaf 31 oktober, voor alle deelnemende gezelschappen, in op de volle lengte van 28 meter zowel overdag als in de avonden.

Naast deze, waarschijnlijk zeer geslaagde concoursen organiseerde de kastelein in de winter van 1880-1881 een wedstrijd over zes weken. Deelnemende schutters moesten 25 cent inleggen. De schutters konden een gouden en een zilveren remontoir winnen. De deelnemers konden bij dag- en gaslicht in deze periode elke dag komen oefenen. Dit laatste initiatief van Dielissen was geen groot (financieel-commercieel)

Diepen was prominent lid van Honos. De leden van Fijne Mast konden schieten in de bossen van Diepen. De komst van de nieuwe fabrikanten op 't Goirke en de Veldhoven zal van invloed geweest zijn op de komst van de verenigingen aldaar. Opvallend is ook het groot aantal verenigingen in de Heikant en op de Hasselt. De volgorde van de nummers geeft in grote lijnen de volgorde aan van het jaar van oprichting.

succes want op 1 januari 1881 meldde de kastelein dat de wedstrijd in geen geval zou worden verlengd.²⁴ Mogelijk dat verschillende deelnemers wel het inleggeld betaalden en veel kwamen oefenen, maar weinig verteerden.

Tot slot

De moderne sport die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde, was niet alleen afkomstig vanuit Engeland. Het aloude handboogschieten groeide, zeker in Tilburg en Noord-Brabant, uit tot een door velen beoefende, steeds beter georganiseerde en gereguleerde sport, met concoursen en met competities. Het initiatief tot de oprichting van de eerste gezelschappen lag niet bij de herbergiers, maar bij de opkomende elite. Maar ook de middenstand had zijn eigen verenigingen. Vanaf de jaren zestig en zeventig ontdekten de kasteleins de commerciële mogelijkheden van de nieuwe sport. De herberg was al eeuwen een belangrijk ontmoetingscentrum waar allerlei activiteiten plaatsvonden. Tilburgse uitbaters voelden de tijdsgeest goed aan door plaats te bieden aan de gezelschappen, maar ook door actief te zijn in de oprichting van nieuwe handboogschutterijen, de aanleg van schietbanen, door het organiseren van concoursen en door het bouwen van overdekte banen. Dat laatste gebeurde in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw toen de handboogsport een oplevende en in de stad een competitie plaatsvond, waaraan tientallen gezelschappen en honderden handboogschutters deelnamen.

De conclusie dat de ontwikkeling van de handboogsport het patroon volgde dat Allen Guttmann voor de moderne sport aangaf in zijn fameuze boek: "From ritual to record", is gerechtvaardigd.²⁵ Van gildefeest tot wedstrijdssport.

Bronnen

Regionaal Archief Tilburg (RAT)

Adresboeken 1879 en 1881.

Archieven Honos Alit Arcum, Toujours Content, St. Sebastiaan, Kapel Doelen.

Via www.kranten.kb.nl:

Noord Brabander, Nieuwe Rotterdamse Courant, De Tilburgse Koerier.

Noten

- Collins, T. en W. Vampley, The Pub, the Drinks, Trade and the early years of modern Football. In: The Sport Historians, (mei 2000) nummer 20, 1-17.
- Breuker, P. "Sport" in het Nederlands. Introductie en acceptatie van woord en activiteit in Nederland (1840-1900). In: *Sportmonium* 28 (2008), nr. 3-4 [= speciaalnummer voor Roland Renson], 67-79.
- Kemmeren, M. 'Honos Alit Arcum. Over het ontstaan van Tilburgs eerste sportvereniging (1844)'. In: *De Sportwereld*. (2010) Nummer 57/58. 29-34
- Janssen-Bleij, J. (2009) *De deugd van broederschap. Sociaal kapitaal van gildebroeders in Noord-Brabantse schuttersgilden, 1600-2000*. Tilburg, 277.
- Pluymakers, J. en G. Steijns. (2001) 'Het heeft zijne majesteit be-

haagd'. In: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 29, 75-96. In Tilburg bleef de middenstand lid van St. Sebastiaan, terwijl de nieuwe fabrikanten lid werden van Honos Alit Arcum, gelieerd aan de deftige sociëteit Philharmonie.

- Teerdagen waren feestdagen. Daarop werden de financiën geregeld en mochten nieuwe leden intreden. De dag begon met een mis en 's avonds was er een vaak uitgebreide maaltijd met bier en wijn.
- Guttmann, A. (2004) *From Ritual to Record. The Nature of Modern Sports*. New York, Allan Guttmann noemt in het tweede hoofdstuk als kenmerken van moderne sport: gelijke wedstrijdstandigheden, specialisering, bureaucratisering, rationalisering, kwantificering en het streven naar records. Het handboogschieten, Olympische discipline in 1900 en 1920, voldoet aan deze kenmerken.
- Het Centrum*, 11 augustus 1920. Leden van de Tilburgse handboogschietvereniging Nooit Volleerd namen deel aan de Olympische Spelen te Parijs. Deelnemers aan de Olympische Spelen te Antwerpen in 1920 waren vooral Brabantse schutters waaronder Johannus van Gestel uit Tilburg en Jan Baptist van Gestel uit Goirle. Zij kwamen terug met een gouden medaille, de eerste Tilburgse en Goirlese gouden Olympische medaille.
- Mast, A. van der, (1849) *Jaarboek voor de boogschutterijen in het Koninkrijk der Nederlanden voor 1847 en Jaarboek voor de boogschutterijen voor 1848-1849* (Gorinchem). In het eerste deel geeft de auteur aan dat hij van verschillende handboogschutterijen geen antwoord had ontvangen en dat hij bovendien mogelijk verschillende verenigingen niet had bereikt. In het tweede boekje belooft de auteur elke twee of drie jaar een herziene, actuele uitgave, maar dat is er niet van gekomen. De twee boekjes vormen een belangrijke bron voor het onderzoek naar de handboogschutterijen rondom het midden van de negentiende eeuw.
- Spoorenberg, J. 'De Eindhovense sociëteit Harmonie'. In: *De negentiende eeuw* 20 (1996), 140-143
- Archief 'De Unie'. In kopie aanwezig bij de heer Jaak Eijsbouts te Vierden, die een belangrijk archief van de Nederlandse Handboogbond beheert. Het archief bevat een lijst, afkomstig van het Koninklijk Huisarchief, van alle Handboogschutterijen in Nederland.
- Mast, a.w. p. 56.
- De Noord-Brabander*, 27 augustus 1844, 3.
- De Noord-Brabander*, 29 augustus 1844, 3.
- Meijs, A.P.J. (1990) *150 Jaar sociëteit Philharmonie, 1840-1990*. Tilburg, 7-10.
- Furnee, J.H. Beschafte vertier. Standen, sekse en ruimtelijke ontwikkelingen in Den Haag 1850 - 1900. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 2001, 1, pag 1-17. Furnee concludeert in dit artikel dat activiteiten in de vrije tijd, zoals het bezoeken van concerten, maar ook bijvoorbeeld schaatsen door de elite in Den Haag werden ingezet om de verschillen in de sociale verhoudingen duidelijk te maken.
- Schutterskoning was in 1847 J. Pessers, president G. van Dijk, commissarissen E.F. Piron en H. Pessers, Thesaurier H. J. Swagemakers, secretaris J.H. Mutsaers, vaandrig G. Somers en leden Th. van Bebber, J. van Dun, G. de Wijs, C.F. Swagemakers, H.C. Swagemakers, L. Jansen van Oirle, P. van Dun, J. Schoffers, Ch. de Wijs J. Teurlings en J. van Doren.
- De Noord Brabander* 17 augustus 1844.
- Nieuwe Rotterdamse Courant*, 4 september 1845.
- Pluymakers, J. a.w.
- Regionaal Archief Tilburg (RAT), *Adresboek 1881*. Het adresboek noemt alle vergunninghouders voor alcohol, op basis van de nieuwe alcoholwet. Tevens werd aangegeven of de vergunninghouder ook beschikte over een schietbaan. Zie bijlage 1 en kaart 1.
- RAT, Archief handboogschietvereniging Kapel Doelen archiefnummer 266.

Tabel 1: Handboogschuttersgezelschappen in Tilburg 1879.²⁶

naam	opgericht	president	aantal leden	wijk	eigen schietbaan	uitbater
Alliance d'Amité	1876	J. Paijmans	16	Heikant		H. Kennis
L'Aventure	1872	A. van de Veer	21	Goirke	x	C. Bertens
De Batavieren	1876	A. van Huijgevoort	22	Locht	x	M.J. van Blerk
La Bonne Esperance		M. Vermeer	27	Hasselt	x	J. Staps
Door oefening wordt de Kunst verkregen		C. van Hest	28	Locht	x	M. de Bont
Eendracht en Vlijt	1853	J. Verbiesen	24	Linsheike		P. van Riel
Fijne Mast	1845	A. Mols	35	Korvel		A. Smits
Het Huisgezin		J. de Kok	17	Hasselt	x	S. de Kok
Honos Alit Arcum	1844	J. Diepen	58	Philharmonie	x	J. Melis
Kapel Doelen	1862	J. van Groenendaal	36	Hasselt	x	C. Heerkens
Landbouwers Eendracht	1849	J. Mallens	76	Heuvel	x	A. van Roessel
Moed en Vlijt in 't Groen		J. van Abeelen	16	Oerle		J. Pigmans
Nieuwe Doelen		L. Jongen	35	Korvel	x	J. Sprangers
Nooit Volleerd	1869	H. de laat	22	Koestraat	x	G. van Riel
Nouvelle Alliance de Concorde	1877			Hasselt		J. Kleiberg
Oefening en Vermaak	1844	C. Heestermans	38	Noordhoek	x	C. Denissen
Oefening maakt Kennis		C. de Laat	18	Korvel		P. de Jong
Rozenjacht		J. van de Put	35	Heikant	x	J. van Beurden
St. Sebastiaan	1617	P. Donders	15	Heuvel		H. Dielissen
Soranus		A. van de Sande	33	Heuvel	x	P. Oppermans
Toujours Content	1869	J. de Rooij	15	Goirke	x	F. Daniels
Vice Versa	1862	P. Drabbe	50	Heikant	x	P. van Tilborg
Vooruitgang		J. Pijnenburg	30	Veldhoven	x	A. Verhoeven
Vriendschap	1866	N. Somers	50	Goirke	x	F. Daniels
Wel te Vreden		A. de Rooij	26	Heikant	x	A. van Dal
Willem Tell		F. van Beurden	18	Bred. Steenweg		P. Bruens
			761			

23 *Tilburgse Courant*, 28 augustus 1887.

24 *Tilburgse Courant*, november en december 1880, 1 januari 1881.

25 Guttmann, a.w.

26 RAT, Marck, *Adresboek 1879*.

27 RAT, *Adresboek 1881*. In dit adresboek staan alle vergunninghouders aangegeven, evenals de aanwezigheid van een schietbaan. Slechts van enkele handboogschietverenigingen kon de schietbaan niet worden teruggehaald. Maar die verenigingen zullen ongetwijfeld een eigen schietbaan hebben gehad, zoals Fijne Mast die in de bossen van de firma Diepen schoten.

28 A.K. Ebert. Het 'Paard der democratie'. In C. Smit, red. (2008) *Fatsoenlijk vertier. Deugdzaam ontspanning van arbeiders na 1870*. Ebert beschrijft het trickle down effect van het wielrijden. Toen de fietsen in de jaren negentig van de negentiende eeuw snel goedkoper werden, konden in hoog tempo brede lagen van de bevolking ook over een fiets beschikken.

Tabel 1 geeft een overzicht van de in 1879 in Tilburg bestaande handboogschietverenigingen, alle gevestigd in een van de talrijke koffiehuisen, herbergen en cafés die de stad bezat. De tabel geeft tevens aan welk café over een schietbaan beschikte.²⁷ Het adresboek van 1887 noemt 27 verenigingen, De grootste vereniging was Landbouwers Eendracht, gevestigd op de Heuvel bij Van Roessel met 90 leden, de kleinste Moed en Vlijt in 't Groen bij de Wed. J. W. Pigmans, Oerle. De opkomst van de handboogschietverenigingen in Tilburg laten duidelijk het zogenaamde trickle down effect zien. De lagere burgerij en vervolgens de rest van de bevolking neemt de aanvankelijk elitaire activiteit over.²⁸